چەند باسێکی وردی
زمانەوانی ـــ کوردی

﴿بەرگی یەکەم﴾

ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا
توێژینەوەیەکی مۆرفۆسینتاکسیە

پرۆفیســۆر دکتۆر
عــەبدوللا حوســێن ڕەســول

ئەم توێژینەوەیە یەکەم جار لە ژمارە (١)ی گۆڤاری (سابات)ی
بەشی کوردیی کۆلێژی زمانی زانکۆی سەلاحەددین، بەهاری (٢٠٠٥)
لاپەڕە (٣٨-٤٠) و دواتر لە لاپەڕە (١٦)ی ڕۆژنامەی (هەرێمی کوردستان)،
ژمارە (١١٨)، ڕۆژی پێنجشەممەی ڕێکەوتی ١٩٩٧/٧/٢٤، بلاوکراوەتەوە.

ئەم توێژینەوەیە دواتر ساڵی ٢٠١٥ لە کتێبی (چەند باسێکی وردی زمانەوانی ـ کوردی) لە لاپەڕە (٣) تاکو لاپەڕە (٨) بڵاوکراوەتەوە.

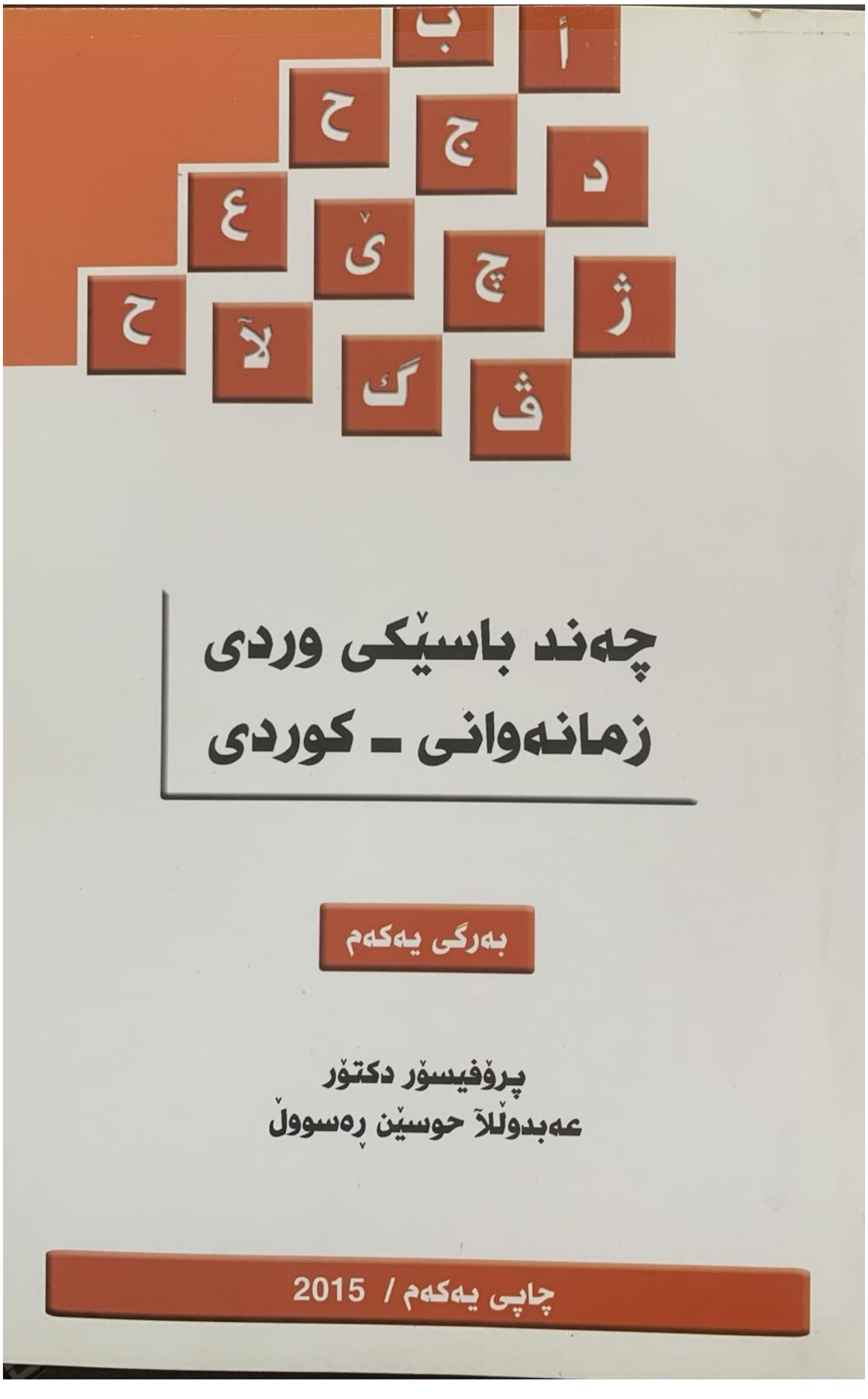

﴿ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا﴾

هەمو وشەیەك واتایەکی گشتیی فەرهەنگی هەیە، بەڵام زۆر جار ئەم واتایە بە پێی ڕەوتی ئاخاوتن ئەگۆڕێ. واتا جۆراوجۆرەکانی زمان هەڵگیراون و لە بەکارهێنانی جیا جیادا، وردە واتاکان دەرەکەون.

واتای گشتیی مۆرفیمی (ە)ش نیشاندانی نزیکیە، بەڵام لە ڕۆنانی جۆراوجۆردا، واتای جیا جیا ئەبەخشێ، کە هەمویان گەردانکراوی چەمکی نزیکین. وەك:

١ـ نیشاندانی چەمکی نزیکی:

ڕاناوی جیای کەسی سێیەمی تاك (ئەو/ئەم)ە، کە هێمایە بۆ کەسێکی دورتر لە کەسی یەکەم و دوەم، بەڵام بەهۆی خستنەسەری مۆرفیمی (ە)، نزیکتر ئەبێتەوە و چەمکی نزیکی ئەبەخشێ:

ـــ ئەو/ ئەم هات. ← ئەوە/ ئەمە هات.

ئەتوانرێ، فرێزە ناویەکە فراوانتر بکرێ:

ـــ ئەو تابلۆمان هەڵبژارد. ← ئەو تابلۆیـــەمان هەڵبژارد.

ـــ پاسەوانەکە ئەو دزی گرت. ← پاسەوانەکە ئەو دزەی گرت.

٢ـ چەمکی بەســـتنەوە:

ئەم مۆرفیمە ئەتوانێ، دو وشە لە یەك نزیك بکاتەوە و بە یەکیان ببەستێتەوە:

ـــ گوڵ + گەنم ← گوڵـــەگەنم، مێرگ + سور ← مێرگـــەسور.

ـــ گێل + پیاو ← گێلـــەپیاو، شۆڕ + ژن ← شـۆڕەژن.

هەروەها ئەم مۆرفیمە ئەتوانێ، دو بەشی ڕستە لەیەك نزیك بکاتەوە و بە یەکیان ببەستێتەوە:

ـــ ئەچم + هەولێر ← ئەچمـــە هەولێر.

ـــ بەردێکم هاوێشت + گۆمەکە ← بەردێکم هاوێشـــتـــە گۆمەکە.

٣ـ چەمکی ناســـــانـــدن (ەکە):

نیشانەی ناساندن، تاکە مۆرفیمێك نیە، بەڵکو لە دو مۆرفیمی (ە) و ناوێك پێکهاتوە:

فرێزی ناوی + مۆرفیمی نزیکی (ە) + دەنگێکی تاوبڕ (کـ) + مۆرفیمی نزیکی (ە):-

أ ـــ (ە)ی مۆرفیمی نزیکیی یەکەم، ئەرکی نزیککردنەوە و دەستنیشانکردنی فرێزە ناویەکەی لە ئەستۆدایە. واتە؛ فرێزێکی ناوی لەناو هەمو فرێزە ناویەکانی تر، بۆ سەر شاشەی مێشك

نزيك ئەكاتەوە و لە پەردەی بیر تۆماری ئەکا. بۆ نمونە، کە وترا: (کــــوڕە هـــات، شـــوانـــە چـــو، دزە گـــیـــرا....)، لێرەدا، بە هۆی مۆرفیمی (ە)، کوڕێك لەناو هەمو کوڕان، شوانێك لەناو هەمو شوانان، یان دزێك لەناو هەمو دزان.... نزيك ئەكرێتەوە و لە مێشکی گوێگردا تۆمار ئەکرێ.

ب ـ (ە)ی مۆرفیمی نزیکیی دوەم، جارێکی تر هەمان شت (فرێزە ناویەکە)، نزيك ئەكاتەوە و لە شوێنی پاشەکەوتکردن و تۆمارکردنی دەریئەهێنێتەوە و ئەیخاتەوە سەر پەردەی بیری گوێگر، بۆ بەکاربردنی. (کوڕەکە/ شوانەکە/ دزەکە)، واتە؛ (ئەو کوڕە/ شوانە/ دزەی ئێمە ئەیزانین).

ج ـ دەنگی (ک)، کە لە نێوان ئەو دو بزوێنەدایە، ناوبڕە و ئەرکێکی دەنگسازیی هەیە، کە لەیەك دابڕینی دو بزوێن و ئاسانیی گۆکردنیانە.

٤ ـ چەمکی کاتی ئێستا:

نزیکترین کات، دەمی ئاخاوتنە و پێی ئەوترێ (کاتی ئێستا). کە بە مۆرفیمی (ە) ئاماژەی بۆ کراوە. ئەم مۆرفیمە لەبەرئەوەی بزوێنێکی کورت و بێهێزە، کەم بە تەنیا دەرەکەوێ، بەتایبەتی چونکە کار لە زمانی کوردیدا، یا مۆرفیمی کاتی ڕابوردو (ا/ت/د/ی/و)یان لەگەڵدایە، یا مۆرفیمی کاتی داهاتو (ێ/Ø). مۆرفیمی کاتی داهاتو (ێ/Ø) و مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە/ Ø)، جگە لە هەندێ شوێنی تر، بەردەوام بواری بەتەنیا دەرکەوتنیان لە کاتێکدا ئەبێ، کە ڕاناوی لکاو لە ئاستی سەرەوەدا دەرنەکەوێ و وەك مۆرفیمی سفر (Ø) خۆی بنوێنێ. بۆ نمونە، لە ڕستەی هەواڵدان:

فرێزی ناوی + ڕەگی چاوگی بون (Ø) + مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك (Ø)

ـ پیاو + Ø + ە + Ø ← پیاوە.

ـ زیرەك + Ø + ە + Ø ← زیرەکە.

ئەوە لە بارێکدا، کە ڕاناوی لکاو، کەسی سێیەمی تاك بێ ە وەکو سفر (Ø) دەرنەکەوێ، بەڵام لە کەسەکانی تر، ڕاناوی لکاو دەرەکەوێ و لە ڕوی دەنگسازیەوە کار ئەکاتە سەر ئەو بزوێنە کورتە و ئەسوێ:

فرێزی ناوی + ڕەگی چاوگی بون (Ø) + مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لکاو(م/ی/ین/ن)

ـ پیاو + Ø + Ø + م/ی/ین/ن ← پیاوØ م/ی/ین/ن.

ـ زیرەك + Ø + Ø + م/ی/ین/ن ← زیرەکØ م/ی/ین/ن.

بەڵام ئەگەر ڕەگی چاوگی (بون) لە ئاستی سەرەوەدا دەرکەوێ، ڕستەکە لە هەواڵدان ئەگۆڕێ بۆ فەرماندان، کەسەکەش لە سێیەمی تاك ئەگۆڕێ بۆ کەسی دوەمی تاك و یاسای داڕشتنی ڕستەی فەرماندانەکە بەم شێوەیە :

فرێزی ناوی + ڕەگی چاوگی بون (بـ) + مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاك (Ø)

ـــ پیاو + بـ + ە + Ø ← پیاو بە.

ـــ زیرەك + بـ + ە + Ø ← زیرەك بە.

دیسان ئەگەر ڕاناوی لکاو (ن)، بۆ کەسی دوەمی کۆ دەرکەوێ، دەنگی (ە) کە مۆرفیمی کاتی ئێستایە ئەسوێ:

ـــ پیاو + بـ + Ø + ن ← پیاو بـØـن.

ـــ زیرەك + بـ + Ø + ن ← زیرەك بـØـن.

(ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا، لەگەڵ مۆرفیمەکانی تری کاتیش ئەرکی خۆی ئەنجام ئەدا. بۆ نمونە :

١ـــ ڕانەبوردو:

مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕەگ + مۆرفیمی کاتی داهاتو (ێ/ Ø) + ڕاناوی لکاو (م/ی/Ø/ین/ن/ن)

ـــ ە + سـوتـ + ێ + م/ی/Ø/ین/ن/ن ← ئەسـوتـێـم/ی/Ø/ین/ن/ن.

ـــ ە + نـوسـ + ێ/Ø + م/ی/Ø/ین/ن/ن ← ئەنـوسـØم/ئەنـوسـØی/ئەنـوسـØێ.....

بواری کارکردنی ئەم دۆخە لە ئێستا بەرەو داهاتوە.

٢ـــ ڕابوردوی بەردەوام:

مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕەگ + مۆرفیمی کاتی ڕابوردو (ا/ت/د/ی/و) + ڕاناوی لکاو (م/ی/Ø/ین/ن/ن)

ـــ ە + سـوتـ + ا + م ← ئەسـوتـام.

ـــ ە + چـ + و + Ø ← ئـەچـوØ.

ئەوە بۆ تێنەپەڕ، بەڵام بۆ تێپەڕ:

مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی خاوەنی (بکەر) + ڕەگ + مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار)

ـــ ە + مانـ + گر + تـ + ی ← ئەمانگرتی.

ـــ ە + یانـ + خوێنـ + د + Ø ← ئەیا نخوێندØ.

٣ـــ ڕابوردوی تەواو:

□ئاوەڵناوی کراو + مۆڕفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لکاو□.

واتە؛ □ڕابوردوی سادە + مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو (و) + مۆڕفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی لکاو□.

واتە؛ □ڕەگ + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو (و) + مۆڕفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی لکاو□.

ـــ وەستـ + ا + و + ە + Ø ⟵ وەســــتاوەØ.

ـــ بـــو + و + و + ە + Ø ⟵ بووەØ.

ـــ مـــر + د + و + ە + Ø ⟵ مردوەØ.

هەروەها مۆڕفیمی (ە)، ڕۆنانی ئامرازی (ە+و+ە⟵ەوە)ی دوپاتیش ڕۆڵی خۆی ئەبینێ، کە (و) مۆڕفیمی دوریە و هێمایە بۆ جاری یەکەمی ڕودانی کارەکە و (ە)ی کۆتاییش هێمایە بۆ دواجاری ڕودانەکە، بەڵام (ە)ی یەکەم، فرێزە کاریەکە و هەردو جارەکەی ڕودان کە لە (و+ە⟵وە)دا خۆی ئەنوێنێ، بەیەکەوە ئەبەستێتەوە.

ـــ هاتم‿وە‿هاتم ⟵ هاتم + وە ⟵ هاتم‿ە‿+وە ⟵ هاتمەوە.

واتە؛ ئەرکی مۆڕفیمی (ە) یەکەم کە واتای نزیکی ئەدا، نزیکردنەوە و بەستنەوەی هەردو جاری ڕوداوەکەیە، پێشتر و ئێستا. ئەرکی مۆڕفیمی (و)، کە واتای دوری ئەدا، ئاماژەکردنە بۆ هەبونی پێشتری ڕوداوەکە و ئەرکی مۆڕفیمی (ە)ی دوەم کە هەمان واتای نزیکی ئەدا، ئاماژەکردنە بۆ ئێستای ڕوداوەکە یان جارە نزیکەکەی ڕوداوە کە دوبارە بوەتەوە.